

Ярослав Грицак. Курс «Вибрані питання європейської історії»

Лекція 9. Покоління

Конспект відеолекції

Все добре має схильність закінчуватися. Маю надію, що наш курс був добрий, або ж принаймні ви не надто розчарувалися в ньому. В кожному випадку, ми звертаємось тепер до останньої теми, і цією заключною темою є концепція покоління. Це концепція слабо знана у нашому регіоні.

Одразу скажу, що один з найбільших теоретиків поколінневої історії – Теодор Шанін – походить з Радянської Росії. Ще замолоду йому вдалося виїхати на Захід, де він написав досить добру книжку про революцію 1917 р.¹ Його головна теза полягає в тому, що не можна зрозуміти революцію 1917 р., якщо не зрозуміти покоління, яке звершило цю революцію. На щастя, після падіння комунізму Шанін повернувся до Москви і навіть був залучений до творення дуже доброго університету, доля якого сьогодні, на жаль, не є аж така добра. У читанці до курсу подаю вам дуже добру лекцію Теодора Шаніна, де він пробує сконцептуалізувати роль покоління у російській історії.²

¹ Насправді, як подає російськомовна Вікіпедія, він народився у міжвоєнній Польщі, у Вільнюсі (1930 р.), й після радянської анексії цих земель у віці 11 років разом з батьками був засланий на Сибір. Звільнений за амністією як колишній польський громадянин, він спочатку жив у радянському Узбекистані, а після війни емігрував до Польщі і пізніше до Франції, а потім, як польський єврей, до Ізраїлю, звідки виїхав до Британії, де й зробив свою наукову кар'єру. У 1990-х рр. він виїхав до Москви, де заснував Вищу Економічну Школу – один з найкращих російських університетів, який у побутовій мові часто називають «Шанінкой». Про нього див. також <http://www.theguardian.com/education/2002/sep/10/highereducation.academicexperts>. В Англії він захистив дисертацію про російське селянство до і після революції (1910-1925 рр.), котра потім послужила основою для його численних публікацій на теми селянства.

² Теодор Шанін, *История поколений и поколенческая история России*, <http://polit.ru/article/2005/08/09/shanin/>. Шейла Фітцпатрік у рецензії на книжку Олексія Юрчака (див. далі) взагалі твердить, що поколіннева історія («історія мого покоління», автобіографія, котра розповідає історію середовища, а не особи) є улюбленим російським жанром – див.: Sheila Fitzpatrick, «Normal People», *London Review of Book*, Vol. 28 No. 10 · 25 May 2006, p. 18-20.

На жаль, досі не маємо нічого подібного в українському випадку.³ Можна назвати ще декілька книжок, які можуть бути цікавими. Зокрема, вже майже класична (хоча, чесно кажучи, праця не є надто доброю), праця Олексія Юрчака, теж вихідця з Радянського Союзу, про останнє радянське покоління.⁴ Його головним недоліком є те, що він переважно описує не так радянське покоління, як покоління Москви і Ленінграду, помилково роблячи висновок, що випадок Москви і Ленінграду може свідчити про *всю* радянську молодь.

Дуже важливою поправкою на ці загальні висновки Юрчака є праця, на жаль знову мушу сказати – колишнього українського історика Сергія Жука, який виїхав до Америки в 1990-ті рр. Він автор дуже доброї книжки про Дніпропетровськ радянських часів "Рок-н-ролл для міста, де виробляються ракети" ("Rock-n-roll for the rocket city"), яка аналізує специфічний дніпропетровський досвід.⁵

³ На щастя, є винятки. Одним з найкращих є стаття Ольги Андрієвської про покоління 1917 р.: Olga Andriewsky, "The Making of the Generations of 1917: Towards a Collective Biography", *Synopsis. A Collection of Essays in Honour of Zenon E. Kohut. Journal of Ukrainian Studies* (Summer-Winter 2004), P. 19-37. Досі недоціненою залишається стаття-спогад Зенона Пеленського «Між двома конечностями. Причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами», у кн.: *Євген Коновалець та його доба* (Мюнхен, 1974), с.502-524. Існує декілька праць, які мають у заголовку «молодий» або «покоління», однак вони не застосовують поколіннєвого підходу (див. : John-Paul Himka, "Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890-1895," *Slavic Review* 41 (1982), p. 219-35; George S.N. Luckyj, *Young, Ukraine The Brotherhood of Saints Cyril and Methodius in Kiev, 1845-1847* (University of Ottawa Press, 1991); Луцький відкликається до монографії Зиновій Гуревич про Кирило-Методіївське Товариство (Молода Україна, 1928), яку я, на свій сором, не читав); Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк, *Бунт покоління (розмови з українськими інтелектуалами)* (Київ, 2004). На початку 1990-х я теж писав про молодих радикалів, не вживаючи поколіннєвого підходу – тоді він мені був просто незнайомий (Ярослав Грицак, «"Молоді радикали" у суспільно-політичному житті Галичини», *Записки НТШ (Львів, 1991) Т. 222, с. 71-110*). Не пам'ятаю відколи він почав мене цікавити, але у моїй біографії Франка цей підхід уже присутній (Ярослав Грицак, *Пророк у своїй вітчизні. Франко і його спільнота* (Київ, 2006), особливо розділи 15 і 16). Моєю мрією було би написати історію України перших 25 років її незалежності (1991-2016), використовуючи власне цей підхід. Однак поки що мій «доробок» у цьому питанні обмежується декількома публіцистичними статтями (див. далі примітки 15 і 16) та лекціями (<http://uamoderna.com/videoteka/hrytsak-pokolinnya-v-istorii>).

⁴ Alexei Yurchak, *Everything Was For Ever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation* Princeton

⁵ Sergei Zhuk, *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnepropetrovsk, 1960-1985* (Baltimore, 2010).

У випадку Львова раджу добру книжку, тим разом вже американського дослідника, але він протягом довшого часу жив в Україні та прекрасно вивчив українську мову. Це книжка Біла Ріша про український захід, зокрема про пізній радянський Львів⁶. Однією з його головних заслуг є те, що він описує речі, які ставалися у Львові, значною мірою як певні зміни певних поколінь львівської інтелігенції.

В кожному випадку, як бачите, більшість цих книжок були написані і надруковані поза Україною, і думаю, що серед тих істориків, які мене зараз слухають, це може бути додатковим стимулом: якщо ви шукаєте доброї теми для досліджень, то покоління є, по-перше, дуже продуктивною концепцією, а по-друге – дуже цікавою концепцією. Якщо коротко підсумувати роль і зв'язок поколінь в історії, то напевне найкраще використати фразу двох американських теоретиків, авторів класичних праць з поколінневої історії Вільяма Штрауса і Ніла Гове: історія творить покоління, але покоління творить історію.⁷ Тобто, важливо підкреслити, що не тільки класи чи нації, про які ми дуже часто говоримо, але й групи людей, об'єднані одним віком, можуть бути рушійною силою тих змін, що відбуваються серед нас, для нас і навколо нас.

Сказавши це все, мусимо зразу наголосити, що покоління не є новою концепцією. Відколи існує людська історія, відтоді й маємо саму концепцію покоління, і це був спосіб писання історії від найраніших часів. Хочете переконатися, відкрийте Євангеліє від Матея (Мт. 1:1-17; Лк. 3:23-38) і побачите родовід Ісуса Христа, і цей родовід описаний як зміна родів, 3 рази по 14, які творять лінію між Авраамом та Ісусом. В тому випадку, очевидно, покоління є мірилом тої історії. Коли Ісус стає Тим, ким ми його знаємо, він має вік на межі 30 років, що є майже класичною формулою покоління, бо зміна

⁶ William J. Rish, *The Ukrainian West. Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv* (Cambridge, London, 2011).

⁷ William Strauss, and Neil Howe. *Generations: The History of America's. Future, 1584-2069* (New York, 1991). Див. також два короткі виклади їх книжки:

https://en.wikipedia.org/wiki/Strauss%E2%80%93Howe_generational_theory та (особливо раджу, оскільки цей виклад зробили самі автори): <http://download.2164.net/PDF-newsletters/next20years.pdf>

поколінь відбувається власне протягом 25-30 років, і саме цим відрізком вимірюється ця історія. І це не випадково, тому що середня тривалість людського життя від часів Христа до часів Наполеона, як я вже казав, приблизно стільки й становила. Тут важлива не тільки ця середня тривалість життя, але й сама ідея зміни поколінь, тому що покоління змінюються, але історія – ні. Тобто покоління ще не виступає чинником якихось історичних змін. Це не означає, що не існує поняття поділу на молодих і старих, звичайно, існує. Дуже віддавна, ще з античних часів зустрічаємо в текстах скарги старших на молоде покоління: воно і розбещене, і зіпсоване, його не можна зрозуміти. Але згідно загального розуміння, це було радше ознакою біологічного віку. В міру того, як молоде покоління буде дорослішати, воно буде ставати таким, як і його попередники. Це добре підсумовують слова пісні, яку співали спартанські воїни: «ми є тими, ким ви були вчора, ви станете такими, якими ми є сьогодні».

Отже, ідея проста: покоління міняється, а історія залишається тою самою, бо головне не у змінах, а у збереженні тяглості. Є, очевидно, винятки, і винятки завжди дуже цікаві. Одним із найцікавіших винятків є особа Ібн-Халдуна, на жаль, мало знана, тому що ми займаємося переважно європейською історією, і в наше поле огляду потрапляють переважно європейські автори, а він араб, мусульманин. Ібн-Халдун прожив дуже цікаве і складне життя, повне небезпек. В певному моменті життя він спробував цей досвід сконцептуалізувати, попередньо відмовившись від благ світу цього і сховавшись у пустелі серед дикого племені (часом, щоб написати книжку, треба вміти втекти від принад цього світу). І він написав книжку, яка є спробою пояснити чому мусульманські держави не є такими стабільними, чому час тривання цих держав досить короткий і ці держави швидко пропадають у вирі братовбивчої війни, роздробиті.⁸ Те, що історик називав би феодальною роздрібненістю, Ібн-Халдун концептуалізує як проблему поколінь. Відомо, що в тогочасному світі варварські племена у воєнному відношенні завжди були сильніші від племен

⁸ Ібн Халдун, «Введение (ал-Мукаддима). Составление, перевод с арабского и примечания А.В. Смирнова», *Историко-философский ежегодник* 2007. М.: Наука, 2008, стр.187-217. Раджу також послухати: *In Our Time. Ibn Khaldun*, 04.02. 2010, <http://www.bbc.co.uk/programmes/b00qckbw>

осілих. Араби були успішними завойовниками власне тому, вважає Ібн-Халдун, що вони були кочовими племенами, тобто вони не знали розкоші і слабкості цивілізованого життя, гедонізму і т.п. Такі племена легко завойовують племена більш цивілізовані, але проходить кілька покоління, і ці завойовники самі цивілізуються, стають такими ж розбещеними і слабкими, і тоді приходить черга на нових завойовників. Отже, в трактуванні Ібн-Халдуна покоління має значення, але важливо занотувати, що така зміна поколінь творить циклічну історію: насправді нічого нового не з'являється, просто зміна 3-4 поколінь призводить до нового циклу, але цикл залишається такий самий.

Тому хочу особливо підкреслити, коли ми говоримо про концепцію покоління як *носія чи агента позитивних змін*, ми повинні розуміти, що це концепція сучасного світу. Оскільки наша тема – перехід від традиційного суспільства до модерного, то концепція поколінь, власне, є одним із результатів цього переходу, так само як поява поняття класу і нації. І взагалі треба пам'ятати, що концептуалізація світу навколо нас значною мірою є результатом цього переходу від традиційного до модерного суспільства, який розтягнувся на XIX-XX ст. Вся сучасна соціологія, значною мірою історія, є результатом цього переходу, спробою пояснити, що сталося з людьми за такий дуже короткий час дуже інтенсивних змін.

Якщо визначити приблизний час появи нового способу існування покоління, то дуже приблизно можна говорити про XIX ст. Це засвідчується появою в літературі нової теми, яка перед ти не існувала. Ця тема – батьки і діти. Вам, очевидно, відомий роман Івана Тургенєва «Отцы и дети», у якому йдеться, власне, про це. Звичайно, це не є винятково російське явище, ми бачимо майже в усіх європейських країнах, що молодь являє собою якусь іншу якість. Іншим прикладом є те, що протягом дуже короткого часу, приблизно в першій половині XIX ст., утворюються організації, які чомусь вважають за потребу підкреслити свою молодість у назві. Скажімо, «Молода Німеччина», «Молода Італія», пізніше маємо «Молоду Польщу». У випадку Туреччини

існували «молодотурки», в українському випадку говоримо про «Молоду Україну» як про певне явище, певну мистецьку групу. Тобто, бачимо новий феномен, коли люди, які виступають на політичну чи культурну арену, мають потребу підкреслити як певну об'єднуючу ознаку не свою національність чи політичну спрямованість, а, власне, молодість. Оце бажання підкреслити свою молодість означає щось дуже важливе: діти більше не хочуть бути схожими на батьків, батьки перестають розуміти своїх дітей, історія чимраз набирає виразу «бунту поколінь» чи навіть так званих молодіжних революцій, і цей процес розпочинається в ХІХ ст. та продовжується в наступному ХХ ст.

До таких проявів можемо віднести, скажімо, радянський комсомол, нацистський Hitlerjugend, а в глобальному контексті – це поява покоління Sixties (“шістдесятники”), яке, власне, призвело до молодіжної революції. І зараз ми живемо у світі, який значною мірою створений цим поколінням. В 1960-х рр. йому було 20-30 років, зараз вони у віці, коли вони вже завершують свою кар’єру. І дуже влучно висловився мій улюблений історик Тоні Джадт у своїй відомій книжці “*Ill Fares the Land*” про те, що, власне, це покоління Sixties несе відповідальність за всі ті блага, які ми маємо зараз, але також і за всі негаразди. Тому що їх спосіб поведінки, їхні цінності визначили цінності сучасного світу.⁹

Ми, очевидно, не маємо часу детальніше зараз обговорювати такі конкретні приклади, ми радше говоримо про явище загалом. Після того, як ми це явище дуже приблизно окреслили, спробуємо його сконцептуалізувати.

⁹ Див. третій розділ у книжці: Tony Judt, *Ill Fares the Land* (New York, 2010). Джадт вважає, що власне це покоління замінило дискурс солідарності на дискурс індивідуалізму. За його словами, від політиків, які належать до цього покоління – Біла і Гіларі Клінтон, Тоні Блера, Гордона Брауна, Германа Ван Ромпея чи Нікола Саркозі, який є «побічним продуктом цього покоління» -- «не віє ані переконанням, ані авторитетом» (*там само*, с. 133). Важливо відзначити, що критика Джадта є внутрішньою, бо він сам належить до цього покоління.

Отже, що це є – «покоління». Перш за все, годимося на тому, що покоління як одиниця обговорення історії – це феномен дуже молодий, десь останніх двох століть. Хоча спроби його описати відбувалися у XIX ст., справжня його концептуалізація відбувалася лише в XX ст., зокрема після Першої світової війни, яка спричинила появу цілого покоління, яке опинилося в більш-менш однакових умовах війни. Його часто називають «втрачене покоління». Очевидно це покоління дуже сильно формувало характер того, що відбувалося в міжвоєнні роки, і, власне, в тому часі починається перша спроба концептуалізації.

Два найкращі приклади, класики в цьому випадку, це німецький теоретик Мангайм і відомий усім іспанець Хосе Ортега-і-Гассет.¹⁰ Вони вважають, що в тих часах стається щось надзвичайно важливе, що саме покоління є такою концепцією, яка дозволяє найкраще розуміти дух часу. Ми з вами знаємо, що гуманітарні науки метафоричні: історикам чи соціологам тяжко щось пояснити, якщо вони не вдаються до якоїсь певної метафори. Зокрема, Ортезі-і-Гассету належить дуже гарна метафора, яку я люблю повторювати. Він каже, що покоління – це як караван, у якому кожний мандрує життям, і далі цитата: «як в'язень з власної волі».¹¹ Нас ніхто не примушує з цим караваном іти *силою*, але щось нас до цього каравану прив'язує змушує нас бути разом. Це «щось» – це любов до певних поетів, письменників, яких ми читаємо, музику, яку ми слухаємо, дівчат чи, очевидно, хлопців, які уособлюють наші ідеали краси, місць, до яких найчастіше повертається наша пам'ять, всі ці досвіди стають колективними і формуючими. Важливо підкреслити, що цей зв'язок формується в пізнопідлітковому – ранньоюнацькому віці, десь між 17 і 25 років. Оскільки останні десятиліття позначені дуже сильною акселерацією, люди набагато швидше дорослішають і набагато довше залишаються дітьми, то

¹⁰ Ці та інші тексти зібрані у книжці: *The Youth Revolution: the Conflict of Generations in Modern History* / Edited and with an Introd. by Anthony Esler (Lexington MA, [1974]). Варто відзначити, що книжка появилася після студентської революції 1968 р. на Заході.

¹¹ J. Ortega y Gasset, "The Importance of Generationhood", *The Youth Revolution : the Conflict of Generations in Modern History* / Edited and with an Introd. by Anthony Esler (Lexington MA, [1974]). Про його концепцію поколінь див. також: <http://plato.stanford.edu/entries/gasset/#ConGenTemHisReaCriHis>

можемо говорити, що зменшення нижньої планки формування покоління опускається до ранньопідліткового віку, до 13-15 років.

Одним словом, коли ви хочете зрозуміти, що таке покоління, ким ви є, пробуйте згадати, що з вами сталося у цьому віці. Події, які на вас найбільше вплинули, особливо коли зустрічаєтеся зі своїми ровесниками – що ви можете згадати всі разом. Якщо ви виявите ці точки, ви краще розумієте, що вас пов'язує і яким поколінням ви є. Зразу застережу, що, очевидно, такі узагальнення не можуть пояснити кожного конкретного випадку.

Покоління є соціологічною концепцією, а не психологічною. Вона не твердить, що ми можемо пояснити кожен окремий індивідуальний випадок чи кожен окрему індивідуальну поведінку. Але вона дозволяє краще зрозуміти індивідуальну поведінку чи кожен окремий випадок, тому що вона творить контекст. І, насправді, покоління об'єднуються не ідентичностями, тому що якщо ми приймаємо за тезу, що існує щось таке як глобальне покоління (а вони є, покоління Першої світової війни, покоління Другої світової війни, чи покоління sixties, шістдесятників, очевидно що ці покоління глобальні і до них входять люди різних національностей, різних вірувань, різних політичних переконань), то тут важливими є не ідентичності, а система певних цінностей.¹²

Психологи вважають, що цінності, власне, формуються в підлітковому віці, і раз сформувавшись, ці цінності дуже мало змінюються. Умовно кажучи, всі ми психологічно є підлітками і дуже часто залишаємось ними до кінця свого життя, бо саме в цьому віці формуються наші цінності. Цінності – це найбільш глибокі мотиватори нашої поведінки. Щоби краще зрозуміти, що є цінності, спитайте себе, заради чого ви згодні не поспати одну або дві ночі, на що готові пожертвувати свою зарплату, стипендію, своє здоров'я, а навіть своє життя. Якщо ви собі на це питання чесно відповісте, ви усвідомите свої цінності.

¹² Це є однією з головних тез Маннгейма: «цінності» («ціннісні системи») є мотиваторами нашої поведінки, як тепер, так і в майбутньому – і власне вони визначають покоління.

Отже, головні тези: а) цінності задають нашу мотивацію, б) цінності формуються в підлітково-юнацькому віці, тому, коли ми хочемо зрозуміти спосіб поведінки, реакцію того чи іншого покоління, ми повинні в першу чергу зрозуміти, що з ними відбувалось у підлітковому віці.

Є дуже добре і переконливе дослідження, до якого я часто апелюю, воно допомагає мені зрозуміти сучасний світ. Це дослідження світових цінностей “World values survey” американського соціолога Рональда Інґелгарта (див. лекцію про ідентичності). Воно виразно демонструє, що найбільші зміни, які стаються у ХХ ст., пов’язані зі зміною поколінь. І ця зміна поколінь відбувається у всіх країнах, всіх цивілізаціях, до якої б релігії чи політичної ідентичності ці різні групи не належали.

Стосовно історичного аспекту, який для мене як для історика є особливо важливим, хочу сказати, що в ХХ ст. є активні спроби концептуалізувати не тільки одне покоління, а концептуалізувати різні покоління, визначити, як вони формували світову історію. Виділяють п’ять таких поколінь. На жаль, ця класифікація зроблена за прикладом американської історії з думкою про те, що якщо Америка диктує глобалізацію, тоді ця схема поширюється і на глобальний світ.¹³

Це, перш за все, покоління тих, які воювали в Першій світовій війні, покоління, народжене на межі ХІХ і ХХ століть. Вважається, що визначальними цінностями для них були цілеспрямованість, бажання не здаватися за будь-яких умов, прагнення до стабільності і передбачуваності. Разом з тим, це покоління розуміло і приймало суспільну ієрархію, не надто намагалось її перевернути, однією з рис такого прийняття ієрархії було те, що воно цілком погоджувалося з чітким розділом на жіночі і чоловічі ролі у суспільстві.

¹³ Див. вище примітку № 7.

Наступне покоління – це покоління, яке доросло і, на жаль, в значній своїй частині загинуло під час Другої світової війни. Це покоління значною мірою схоже на попереднє, для нього теж характерне наставлення, що обов'язок має передувати задоволенню, повага до певних правил поведінки, повага до тяжкої праці як умови успіху, повага до соціальної ієрархії, соціального статусу. Очевидно, це покоління також було здатне на великі пожертви, але, разом з тим, було достатньо конформістське чи лояльно настроєне до існуючих режимів.

Найбільша зміна приходить з появою, власне, покоління «baby boomers». Це чисто американське поняття, але його вважають універсальним. Це час покоління підлітків, які доростають до юнацького віку на межі 1950-60-х рр., покоління, яке народжене в більшості випадків вже після війни. Оскільки цей період в більшості західних країн був пов'язаний або з економічною стабільністю і піднесенням, як в США, чи так званим економічним чудом, як то у Франції, Німеччині, Італії чи Британії (ці роки називають «щасливе тридцятиліття»), то це призвело до так званого «буму дітей». Народження багатьох дітей стало нормою. Американська сім'я, де було двоє дітей, вважалася малодітною сім'єю. Представники цього покоління випромінюють оптимізм, індивідуалізм, вони налаштовані радше на особисті досягнення, а не на суспільні, для них властиве не виживання, а самовираження, вони є більш громадсько активні, аніж політично активні, одним словом все те, що ми пов'язуємо пізніше з поколінням Sixties.

Ну і, нарешті, моє покоління, як його називають, покоління «іксів», покоління, яке народилося в 1960-х рр. і протягом двох наступних десятиліть. Це покоління великих змін, яке, може, не бунтується проти Sixties, значною мірою є продовженням Sixties, але виростає в цілком інших умовах – умовах великих змін. Воно є свідком падіння комунізму, кінця Холодної війни, появи певного оптимізму, віри в те, що «все буде добре», що історія як набір нещасливих війн, трагедій, епідемій, протистояння уже закінчилася, і нас чекає

світле майбутнє, причому не комуністичне, отже покоління досить оптимістичне.

І останнє покоління, про яке дискутуємо зараз найбільше, бо це покоління, виглядає, буде визначати долю світу, приблизно так, як визначало Sixties. Це так звані millenials, ті, які народилися на межі двох тисячоліть. Ще їх називають поколінням «ігреків», Y-generation (тут, власне, дотепна гра слів, тому що Y англійською означає одночасно «ігрек» (назву букви) і питання «чому?»). Бо це покоління ставить під сумнів старі цінності, має виразно інші цінності. Воно подібне на Sixties тим, що розриває зі своїми батьками, і в цьому випадку маємо такий ігнораційний розрив. Але, разом з тим, це покоління шукає себе, це є покоління великого знаку питання, яке пробує вийти на сцену і промовляти своїм власним голосом. Цей голос ще не дуже добре зартикульований, але він є, і в першу чергу, цей голос полягає у великих сумнівах щодо вартості того, що породила сучасна цивілізація разом з її великими проблемами, як то а) екологічна катастрофа, яка насувається, б) виразна політична нестабільність, в) поява фундаменталізму, який загрожує залити весь світ тероризмом, г) поява нових геополітичних гравців замість старих, коли на місце старого Заходу, який, здається, вичерпується, приходять успішні азіатські тигри, чи країни так званого БРІКС-у. Тобто, це покоління, яке виростає в час величезних глобальних змін, які воно відчуває, але не може це сконцепціалізувати, тому що взагалі, за означенням, це не піддається концептуалізації.

Як на мене, однією з найкращих книжок, які описують це покоління, чи намагаються дати пораду, як артикулювати ідеї цього покоління, є книжка знову ж таки Тоні Джадта «Ill fares the land», яку він написав вже перед самою своєю смертю. Як ми знаємо, люди перед смертю є дуже щирі, вони як ніколи намагаються бути правдивими і не творити ілюзій. Ця книжка адресована молодому поколінню, і вона пробує описати всі ті виклики, які стоять перед

ним і артикулювати, власне, якою мовою це покоління мало би на ці виклики відповідати.

Стільки про глобальний контекст. Тепер, дуже приблизно окресливши цей глобальний контекст, хочу перейти до контексту нашого, українського. Очевидно, українська історія має чіткі вирази зміни поколінь, причому ці покоління дуже схожі до тих, що я вже їх описав. Можемо говорити, що перша виразна зміна поколінь стається десь у першій третині ХІХ ст., коли появляється перше покоління, дещо спрощуючи, для якого Бог уже не є так важливий. Як, наприклад, для покоління Шевченка, Міцкевича чи Пушкіна.

Умовно я називаю його «покоління Франка», і я спробував описати певні його риси у своїй біографії Франка «Пророк у своїй вітчизні». Умовно можна сказати, що це покоління «up-start»-ерів, це діти, які і професійно, і соціально сильно відрізняються від покоління своїх батьків. Це перша сільська інтелігенція, батьки яких були священиками або селянами, але діти вже є лікарями, адвокатами, письменниками, поетами, інженерами, і власне ця велика хвиля змін викликає зміни самої артикуляції ідеї України. І саме поняття молодої України, про яку написав окрему книжку Франко,¹⁴ може, одна з перших спроб концептуалізації, що є ота молода Україна. Власна вона привела до творення тої України, яку ми бачимо в 1917 році.

Разом з тим, коли ми дивимось на 1917 рік, на українську революцію, то бачимо, що це молодше покоління. Якщо подивитися на фотографії лідерів Центральної Ради, можна побачити, що Грушевський, який в тому часі мав лише п'ятдесят кілька років (правда, він мав велику сиву бороду і виглядав як старець-Чорномор), перебуває в оточенні молодих людей, яким заледве 20-25 років. Цю революцію, як, зрештою, і кожен революцію, творять молоді люди. І це дивовижно, як ці молоді люди займають посади міністрів. Причому, це не тільки випадок український, ми забуваємо, що і Ленін, який був майже

¹⁴ Іван Франко, *Молода Україна. Частина перша. Провідні ідеї й епізоди*. (Львів, 1910).

ровесником Грушевського, був оточений комісарами, міністрами чи діячами, які були більшовиками, і були набагато молодші за нього. Це те, власне, те, про що я говорив із самого початку, і про що писав Теодор Шанін.

Очевидно, наступне покоління – це покоління війни. Це найбільш трагічне покоління в нашій історії, тому що втрати, яких зазнало це покоління, є вражаючими, вони не виходять з нашої уяви. За певними оцінками, які, може, не надто перевірені, але які дають уяву про масштаб демографічної катастрофи, яка сталася в Україні в ті часи, на українських землях між 1914 і 1945 рр. загинули насильницькою смертю майже кожен другий чоловік і майже кожна четверта жінка. На долю цього покоління прийшло декілька хвиль геноциду: Голодомор, Голокост, винищення нацистами радянських військовополонених, Волинська різня, депортація кримських татарів, депортація українців під час акції «Вісла». Тому буквально за якихось п'ятнадцять років це покоління декілька разів переходило через млини дуже жорсткої історії, і тому, значною мірою, це покоління було обезголовлене. Це героїчне покоління, значною мірою. Ми ніколи не дізнаємось, як це покоління могло вплинути на історію, якщо би не війна. Одночасно це перше глобальне покоління.

Україна знову намагається вписатися у зовнішній світ за покоління шістдесятників. Українські чи російські «шістдесятники» є дослівним перекладом англійського «sixties», на що дуже мало звертається увагу, ми часто пишемо «покоління шістдесятників» як, ніби, щось винятково українське, а тут дуже важливо бачити цей світовий зв'язок поколінь.

І, очевидно, далі йде наше покоління «іксів», яке дебютувало одразу після розпаду Радянського Союзу, та сучасне покоління «ігреків», «міленіусів», яке в Україні, до речі, дуже виразно інакше, ніж покоління їх батьків і дідів. З цим поколінням у нас пов'язані найбільші надії на зміни, тому що це покоління символізує розрив цінностей, і якщо б це покоління за 20-25 років залишилося жити у цій країні, його найбільш активні представники не виїхали за кордон, не

маючи тут життєвих перспектив, або ті, що залишилися, не дали б себе скорумпувати, як сталося з їхніми попередниками, то можемо сміливо сказати, що за 20-25 років, коли це молоде покоління доросте і прийде до влади, це буде цілком інша Україна. Знову ж таки, не можу сказати з усією впевненістю, тому що завжди існує страх і ризик, ризик дуже реальний, що цьому поколінню також доведеться перейти через війну, як і іншим двом великим поколінням ХХ століття.

Я розумію, і надіюся розумієте ви, що коли ми говоримо про покоління, ми говоримо про десятки, а може й сотні мільйонів людей. Тяжко уявити, що всі десять чи сотні тисяч людей будуть думати однаково чи будуть мати однакову позицію. Ми розуміємо, що покоління є, певною мірою, узагальненням, навіть абстракцією. Але ця абстракція дуже конкретна. Тому що чим є покоління, що воно думає, визначається не сумою тих десяти мільйонів голів, а тих декількох десятків, сотень чи тисяч людей, які надають цьому поколінню голосу, є його сіллю.

Для прикладу, символом Sixties є чотири молоді хлопці з Ліверпулю: Джон, Пол, Джордж і Рінго. Очевидно, ми розуміємо, що дуже велика частина, може навіть більша частина, цього ніколи не слухали. Або не слухали Бітлз, або їм Бітлз не цілком подобалися. Але ми розуміємо, що це покоління співало і говорило голосом Бітлз. Очевидно, Бітлз є в цьому випадку символом, бо були інші групи чи інші лідери, але якщо радянський підліток у Львові і американській підліток у Нью-Йорку слухали одну й ту саму музику і розуміли одні і ті самі тексти, це власне робило їх представниками одного покоління. Бо були люди-символи, які надавали поколінню його голосу, з яким солідаризувалися. Якщо ми приймаємо цю точку зору, що мусить бути хтось, хто артикулює ціле покоління, приблизно так само як нації мають дозрівати і формувати свою ідентичність, а класи мають мати свою свідомість, то очевидно, ця група, яка надає голос поколінню, дуже важлива.

Тому, подібно, як ми говоримо, що є нації, які встигли «гавкнути» і які не встигли «гавкнути», так і не зреалізувавши себе (етнічні, групи, які не стали націями), так само ми можемо говорити про покоління, які встигли подати свій голос і покоління, які зійшли у могилу, не встигнувши цей голос подати. Значною мірою, таким було покоління Другої світової війни, тому що, особливо в радянському випадку, це покоління до голосу не дійшло, їхню фронтову правду заглушили брязкітливі і фальшиві розповіді радянських генералів, маршалів і комуністичних лідерів.

Хотів би дуже коротко схарактеризувати своє власне покоління. Я це робив в декількох публікаціях, доданих до цієї лекції.¹⁵ Одним з головних текстів є текст, який називається «Сашкове покоління».¹⁶ Це покоління Олександра Кривенка. Я думаю, журналістам відоме це прізвище. На жаль так стається, що дуже часто ті, хто додає голосу цьому поколінню, довго не живуть, як кажуть американці, «Only the good one dies young», тільки добрі вмирають молодими. Але, в кожному випадку, важливим елементом надання цього голосу є те, що особа, яка цей голос надає, мусить бути важливим емоційним символом. Він не може просто щось говорити, він повинен ще свідчити своїм життям, а навіть жертвувати заради того, про що він говорить. І тому перші жертви цього покоління, які стають загальними символами, часто і є сіллю цього покоління.

Саме тому згадую Олександра Кривенка, одного з нас, який найбільше досяг, але разом з тим, на велике нещастя, найшвидше загинув. Можемо навіть говорити про існування покоління Кривенка, де Кривенко є добрим символом. І якщо можна вжити його біографію для розповіді про наше покоління, то почну з того, що це покоління дуже схоже на Sixties в тому сенсі, що воно вільне від

¹⁵ Ярослав Грицак «Україна: поколіннева історія двадцяти років незалежності», *Zaxid.net*, 25.07. 2011, http://zaxid.net/news/showNews.do?ukrayina_pokolinyeva_istoriya_dvadtsyati_rokiv_nezalezhnosti&objectId=1231969.

¹⁶ Ярослав Грицак, «Сашкове покоління», *Zaxid.net*, 15.05.2008, http://zaxid.net/news/showNews.do?sashkove_pokolinnya&objectId=1053852

від травм, спогадів війни, насильства, голоду та інших життєвих незгод. З оповідей моїх батьків, та й інших старших людей, я пам'ятаю, що голод – це була реальність, якої вони зазнали ще до 1960-х рр. Мало хто зараз пам'ятає харчову кризу, хлібну кризу, яка була спровокована Хрущовим¹⁷ на початку 1960-х рр. Тобто, незгоди не закінчились у нас з війною, вони тривали і довше. Це не тільки сталінські табори, ГУЛАГи й інше, але й хронічна неспроможність Радянського Союзу задовільнити найпростіші життєві потреби. Для покоління наших батьків головною метою було все-таки виживання, а не самовираження. Їм треба було оселитися в добрих місцях, втекти від злиднів, і часто цим місцем втечі було місто. Це покоління, яке більше дбало про створення шансів для своїх дітей і могло вдовольнитися малим. Воно не могло мати аж надто великих життєвих амбіцій для себе.

Ми ж могли плекати життєві амбіції, бо ми доростали в більш-менш стабільних обставинах, і життєві ризики, яким ми піддавалися протягом нашого дозрівання, не були такі аж надто великі. Може, за винятком афганської війни. Одним словом, ми є покоління, яке пробувало самовиражатися, хоча, звичайно, радянська дійсність не давала нам для цього самовираження аж так багато підстав. Але дуже важливо, що це явище самовираження, як у нашому випадку, так і всюди, пов'язано із соціальними ліфтами. Тому що чим більшими є соціальні ліфти, тим більшим є бажання до самовираження. І ми є, можливо, одне з тих перших поколінь, яке рухалося догори у своєму соціальному статусі.

Звичайно, це явище ліфтування почалося ще в кінці XIX ст., про що вже була мова – про дітей священників і селян, які не були священниками і селянами. Але всі ці попередні покоління проходили через великі незгоди і життєві ризики, як то Перша чи Друга світова війна, чи сталінські репресії. Усім цим поколінням стинали голови. Ми були першими, які не знали цих життєвих ризиків, і, подібно до попередніх поколінь, ми теж були дітьми селян чи робітників, але не стали селянами чи робітниками. У цьому відношенні наш

¹⁷ Чи, вірніше, його політикою і його оточенням

життєвий досвід схожий на досвід шістдесятників. Вони, хоч і народилися після війни чи під час неї, але цієї війни не пам'ятали, чи не зазнали від неї такого досвіду, який би формував їхнє життя. Тому вони мали кращі шанси вижити, ніж їхні батьки, а їхня соціалізація відбувалася в більш-менш спокійних умовах після смерті Сталіна, так званої хрущовської відлиги. Це так само було покоління, яке стреміло до самовираження, а не до виживання.

Знову ж таки повторюся, що цей момент самовираження був головним для покоління Sixties, і центральним символом цього самовираження є революція 1968 р., причому йдеться про революцію 1968 р. не на Сході Європи, не в Празі чи Варшаві, а революцію, яка відбувалася на Заході в університетських містечках, так званих студентських кампусах в Сорбонні в Парижі чи Колумбійському університеті в Америці, чи навіть на кампусах у Японії. Ця революція була дуже своєрідна, бо бунтувалися не бідні, скажімо, робітники, а бунтувалися діти середнього класу (освіта переважно обмежувалася до середнього класу, вона була коштовною). Бунтувалися діти заможних людей. З цього приводу є цікавий вірш знаного вам режисера Пазоліні під дуже характерною назвою: «Ненавиджу вас, студенти».¹⁸ Вірш, породжений саме обставинами студентських революцій 1968 р.. Пазоліні звертає увагу на такий факт, що потенційні революціонери, тобто найбідніші і найстражденніші, це не студенти, а ті, кого студенти б'ють – поліцейські, які походять переважно з багатодітних бідних сімей, і єдиний спосіб робити будь-яку кар'єру для яких – це служити в армії чи піти в поліцію. Тобто, 1968 р. витворює щось цілком нове, міняються соціальні ролі, революційним класом стають не найбідніші, а заможні. І одна з причин цього – зміна цінностей. Для цього покоління головними є вже не цінності виживання (цінності бідності), а цінності самовираження. А самовираження приходить тоді, коли задовільняються базові потреби, це цінності середнього класу.

¹⁸ Див.: <http://www.sitocomunista.it/cultura/pasolini/viodiocari.htm>

Певною мірою це можна сказати і про наших шістдесятників. Бажання самовираження було в них дуже-дуже сильним. Це творче покоління, з яких Радянський Союз зробив дисидентів, тому що Радянський Союз не міг прийняти їхню модель поведінки. Як писав Валентин Мороз, може, один із найбільш знаних представників цього покоління, українські шістдесятники були художниками, які хотіли малювати не портрети Сталіна, поетами, які хотіли писати вірші, але не про Леніна чи мир, та вченими, які хотіли провадити дослідження, а не просто виконувати вказівки, що їм надходили згори.¹⁹ Ці шістдесятники створили простір, у якому нам було легше робити свій життєвий вибір. Тому що цей вірус самовираження хоча і був притовчений чи залікований радянською системою, однак він залишався. І навіть якщо він не був зартикульований, були певні суспільні механізми, які дозволяли цей вірус підживляти.

Що, однак, рішуче відрізняло нас від них – це міра ізоляції. Тому що все-таки Радянському Союзу вдалося рух шістдесятників придавити, або репресувавши значну частину «неугідних», або асимілювавши до системи тих, які були достатньо конформістами, як, наприклад, Євтушенко, чи... не будемо називати українські випадки, щоби не образити тих, які встигли зробити добру кар'єру за Радянського Союзу, а потім пробували здобути провідні ролі після падіння комунізму, представляючи себе українськими патріотами. Але що дуже важливо в цьому їхньому досвіді (може, менше в випадку російському, а більше у випадку українському) – це було покоління, яке існувало у світовій ізоляції. Кордони Радянського Союзу були міцно закриті, спілкування з їхніми ровесниками за кордоном було майже неможливе, навіть невинне листування з ровесниками з комуністичної Польщі чи Болгарії було дуже підозрілим і могло стати основою для неприємностей у ВУЗі чи для наукової кар'єри. Є багато конкретних прикладів. Треба усвідомлювати, що «залізна завіса» проходила не тільки через Берлін, вона стояла також на західному кордоні, відділяючи Балтійські країни, Білорусь і Україну від західних і південних сусідів, які

¹⁹ Цит. за: Ярослав Грицак, *Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX-XX століття* (Київ, 1996), с.282.

формально були комуністичними, однак були комуністичними в інший, м'якший спосіб. Як казали, Польща і Угорщина були найвеселішим бараком комуністичного табору. Такої абсолютної ізоляції не було у випадку Польщі, де виходили друком твори, скажімо, Сартра чи Камю, де можна було дивитися фільми того ж самого Пазоліні чи Фелліні, і де відбувалися концерти західних рок-груп, як от концерт «Роллінг Стоунс» у Варшаві.²⁰ Щось подібне у випадку Москви, Києва чи тим більше Ташкента було просто неможливе. Тому, як дуже добре сказав Іван Лисяк-Рудницький, коли читаєш твори наших шістдесятників, не можеш позбутися враження, що їх написали інтелектуальні Робінзони Крузо.²¹ Люди, які живуть на ізолюваному острові і гадки не мають, що робиться навколо них. Через це деякі з їхніх тез, чи деякі з їхніх відкриттів, могли звучати як відкриття тільки тут, в цьому замкненому просторі, а насправді були досить банальними, якщо брати до уваги те, що говорилося чи писалося в західному світі. Це жодним чином не критика, радше проста констатація факту.

Ми значно менше страждали від цієї ізоляції, і це пояснюється не якимись нашими власними бажаннями чи нашими винятковими заслугами, а попросту появою в 1950-60-х роках нового технічного засобу, який уневажнює будь-яку, навіть найвищу Берлінську чи Китайську стіну. Цим першим проривом були нові засоби комунікації. В першу чергу – короткохвильове радіо. Ми недооцінюємо цю зміну, яку приніс розвиток радіо, а пізніше телебачення. Очевидно, що радіо відіграло більшу роль, тому що радіо може діяти на десятки, сотні і тисячі кілометрів, на відміну від телебачення, яке має обмежений докіл, на той час – 50-70 кілометрів. Поява короткохвильового радіо, можливо, була одним з найбільших факторів, що призвів до зміни способу думання багатьох радянських людей. Причому йдеться не тільки про такі «ворожі голоси» як «Радіо Свобода» чи «Голос Америки», які були виразно ідеологічними. Йдеться також про існування просто добрих розважальних радіопрограм, як відоме «Радіо Люксембург», яке не робило нічого іншого,

²⁰ Див.: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Rolling_Stones_European_Tour_1967.

²¹ Іван Лисяк-Рудницький, Історичне есе. Т.2 (Київ, 1994), с.485.

окрім як пропонувало музику. Але самий факт існування цієї музики, можливість слухати ту саму музику, що наші ровесники за «завісою», пробивав, уневажнював оці великі ідеологічні мури. Можна сказати, що цей досвід був найбільш інформативним досвідом нашого покоління.

Я пробував описати цей досвід такою простою формулою: «Вінні Пух, Бітлз і Бі-Бі-Сі». Звичайно, тут можна до індивідуального смаку замінити Вінні Пуха на Камю, «Бітлз» на «Пінк Флойд» чи «Роллінг Стоунз», а Бі-Бі-Сі на «Голос Америки», але ці заміни не міняють суті. Одним словом, коли ця західна радіохвиля досягнула Радянського Союзу, комунізм програв свою найважливішу битву – битву за розум і за серця нового покоління, і як дуже образно і добре сказав один львівський хіппі (відомо, що Львів був одним з головних центрів руху хіппі в Радянському Союзі), ці зміни запалили свічку надії на щось краще у цьому суспільстві.

Отже, ми були поколінням дуже оптимістичним, нас не надто хвилювало чи зміни стануться за нашого життя, і якщо стануться, чи ми не будемо надто старими для того, щоби скористатися з тих змін. Але ми мали відчуття, що нас щось очікує, і це очікування чогось великого було досить загальним феноменом, не скажу, що для всіх, але, власне, для тих людей, які пізніше намагались артикулювати голос нашого покоління. Цього не було у випадку покоління шістдесятників, вони не мали цього досвіду. Може, найвиразніша різниця між шістдесятниками і Sixties полягала в тому, що для покоління Sixties формативною була своєрідна формула «sex, drugs, rock`n`roll», що у випадку шістдесятників було чимось цілком неприйнятним і непристойним у кожному розумінні цього слова. Для нас було вже цілком інакше. Якщо наше старше покоління питало себе, де є наші національні герої, ми питали себе, де наш Камю, де наші Бітлз. Одним словом, ми хотіли вестернізації і модернізації України і солідаризувалися з тими, хто хотів того самого. Це було своєрідним життєвим кредо. Бо якщо ми хотіли самовираження, ми розуміли, що це неможливо тут, а можливо де-інде, в іншому способі існування, на Заході.

Очевидно, це була дуже утопійна формула, але утопії відіграють дуже важливу роль у функціонуванні самого суспільства.

Очевидно, це викликало роздратування наших старших, батьків і дідів, які часом звинувачували нас у браку патріотизму, бо ззовні вестернізація так і виглядала. Але це було те, вважаю, що дуже сильно об'єднувало людей, які промовляли від імені цього покоління, як покійний Олександр, Сашко. Хочу привернути вашу увагу до його блискучого тексту «Маргінальна моя Україно»²², написаного *майже* двадцять років тому. Такі тексти могли повстати і повстають з під пера Андруховича, Возняка, Забужко, Рябчука, Скрипки, Славка Вакарчука – людей, які стають голосом покоління.

Я обмежився переліком тільки найбільш відомих представників цього покоління. Не знаємо, чи можна сказати, що ми цієї утопії домоглися чи здалися, утопії важко реалізувати. Але реалізація нашого покоління тільки в тому випадку буде завершеною, якщо Україна дійсно стане членом Європейської спільноти, бо ця наша утопія спирається на дуже прагматичні речі, яких ми активно хотіли. Взагалі, певна утопічність є характерною для нашого покоління. І це не пов'язано з нашою, скажімо, українськістю, з нашими особливими психічними станами, а це радше загальна формула, властива усім поколінням, які зазнали соціальних ліфтів, це робить схильними до утопій. В тому числі, наприклад, творення комуністичної чи націоналістичної держави також є великою утопією, бо ніщо в оточуючих умовах не передбачає її можливості, вона є логікою чи способом думання покоління, яке зазнало соціальних ліфтів, починаючи від покоління Грушевського, чи Франка, чи Леніна, яка домінувала у всіх наступних поколіннях, зокрема в таких, як моє власне.

22

Олександр КРИВЕНКО, «Маргінальна моя Україна», Post-ПОСТУП 1993 №37, <http://postup.brama.com/usual.php?what=9061>

Що маємо зараз? Я думаю, це одна з найбільших відмінностей між моїм поколінням і нашими дітьми. Ті, які зараз приходять до віку в Україні, вже, значною мірою, задають їй напрямок. Я вважаю, що Євромайдан значною мірою був саме їхньою революцією. На мою думку, головною формативною рисою цього покоління є те, що на ньому скінчилися соціальні ліфти. Бо це покоління, яке часто повторює своїх батьків. Воно переважно вже є середнім класом, хоча би в тому, що це покоління, для якого вища освіта є майже масовою, на відміну від нас, для нас вища освіта ще не була масово поширеною. Це є покоління, яке народилося переважно вже в містах, натомість, серед нас добра половина – вихідці з села. Це покоління вже цілком нових звичок. Можна думати, в зв'язку з тим, що це покоління буде більш прагматичним. Воно не буде, як ми, схильне до утопій, можна припускати, що це покоління буде більше критично наставлене до навколишнього світу, очевидно, і до самих нас також. Це покоління формувалося в інших умовах, я би сказав, що його формативним досвідом були 1990-ті і нульові роки, умови вже незалежної України – умови не найгірші, якщо порівняти з попередніми роками. Але ці умови ані психологічно, ані матеріально не могли нікого задовольнити. За висловом одного класика, були гірші часи, але не було таких підлих часів. І, власне, формування нашої молоді, яка доростає в умовах майже відсутності ліфтів, кумівства, страшної корупції, всього того, що зменшує життєві шанси цього покоління на самореалізацію, дуже сильно впливає на спосіб поведінки цього покоління, як показав Євромайдан. Принаймні, впливає на тих людей, які пробують надати йому голосу.

Я не певний, очевидно, що чекає на це покоління. Звичайно, хочеться йому якнайбільше добра. Розумію, що ті, які зараз мене слухають, до цього покоління і належать, тому це їх безпосередньо стосується. Але ми розуміємо, що за останні двадцять п'ять років світ сильно змінився, і теза про кінець історії вмерла (мається на увазі теза про те, що ми будемо жити все в кращому і кращому світі, в благоденстві, добробуті і т.д.). Ми бачимо рівень небезпек, чим більше і краще ми живемо, тим більше зростають життєві небезпеки, і

теперішня російсько-українська війна про це свідчить. Не можу, на жаль, виключити, що це молоде покоління «ігреків» в Україні, яке хоче самовираження, може стати ще одним воєнним поколінням. І це, я думаю, найгірше, що могло би статися як для цієї країни, так і для самих молодих людей. В кожному випадку, як казав Гегель, підручник історії має мало розділів зі щасливим кінцем, але мені дуже хотілося би, щоби розділ цього покоління мав добрий кінець.